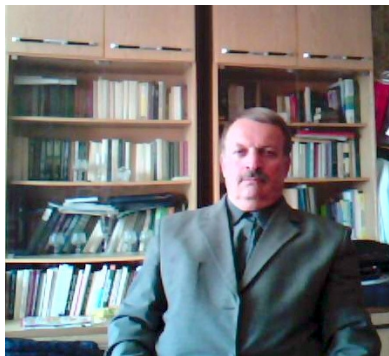

РАСТЕЖЪТ НА НАСЕЛЕНИЕТО В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

*Димитър Аркадиев**

През втората половина на VII в. на Балканския полуостров се създава българската държава. Развитието на Европейския югоизток неизменно е свързано с нея независимо от историческите превратности.

През първите векове след основаването си българската държава с малки изключения е във възход. Това е държава на предимно свободни хора, държащи на своята собственост и семейства. Броят на населението също расте, което осигурява многобройност на българската войска и наред с други фактори способства за нейните победи. Многобройното население прави възможно осъществяването на грандиозните строежи по това време. Приема се християнството като държавна религия. Това стимулира процеса от сравнително разнородното население да се формира единна българска народност, която устоява през следващите векове. Затова способства и създадената азбука от братята Кирил и Методий, която дава възможност да се пишат книги на разбираем за населението език. При управлението на цар Симеон I Велики (893 - 927) българската държава постига своето могъщество и разцвет на българската култура.

След падането на българската държава под властта на Византия през XI в., нашествията на норманите и кръстоносните походи условията за растеж на населението не са благоприятни. Броят му вероятно е намалявал и абсолютно.

След възстановяването на българската държава през 1185 г. има както относително благоприятни периоди за растеж на населението, така и неблагоприятни. По-благоприятни периоди за увеличаване на населението са царуването на Иван Асен II (1218 - 1241) и на Теодор Светослав (1300 - 1321). През останалото време темповете на

* Д-р, професор във ВТУ „Св.св. Кирил и Методий” - Велико Търново; e-mail: arkadiyev@abv.bg.

растеж са били вероятно по-ниски, а при татарските нашествия също е възможно абсолютно намаляване на броя на населението.

1. Извори за определяне на броя на населението

Възможностите за определяне на броя на населението за това време могат да се резюмират с думите на известния руски (съветски) демограф и статистик Б. Ц. Урланис: „Определяйки броя на населението на дунавските и на балканските страни, ние изпадаме в много тежко положение”¹.

За съжаление, за посочения период с едно изключение отсъстват преки количествени данни за броя на населението или домакинствата. Въпреки това много интересни са изказванията на някои съвременници от тази епоха. В тях се подчертава големият брой население на средновековна България.

В т.нар. „Баварски географ” от първата половина на IX в. се казва: „България е огромна област и с многоброен народ, която има 5 крепости. Понеже множеството от тях е голямо, не им е нужно да имат крепости”². Сред изредените няколко десетки народа единствено за българите е направена такава бележка. Това показва, че тяхната многобройност и гъстота е била много по-голяма отколкото в Средна Европа.

В „Дуклянския презвитер”, съставен през XII в., за времето на княз Борис I се посочва: „Под него имало девет първенци, които управлявали и съдели народа, понеже бил доста многоброен”³.

В „Житие на Никон Метаноите“ се разказва, че при Василий II Българоубиец било покорено „цялото племе на българското безчислено множество”⁴.

За многобройността на българите свидетелстват и добавките към Манасиевата хроника, направени през 30-те години на XIV век. В свидетелството за царуването на император Константин (668 - 685) за българите се казва, че „бидейки безчислено многобройни, те изпълниха и тази страна на Дунава, и онази до Драч, и по-нататък...”⁵.

В изказването на еничарски пълководец (1421) се съобщава, че османците „покориха напълно отвъддунавските власи, маджарите и многочислените народи албанци и българи...”⁶.

¹ Урланис, Б. Ц. (1941). Рост населения в Европе (Опыт исчисления). Москва, ОГИЗ - Госполитиздат, с. 169.

² Гюзелев, В. (1981а). Средновековна България в светлината на нови извори. С., Народна просвета, с. 80.

³ Венедиков, Ив. (1979). Военното и административното устройство на България през X и XI век. С., Военно издателство, с. 57.

⁴ Петров, П. (1985). Възстановяване на българската държава 1185 - 1197. С., Наука и изкуство, с. 289.

⁵ Бурмов, Ал., П. Петров (1964). Христоматия по история на България. Том 1. От най-стари времена до средата на XVIII век. С., БАН, с. 195.

⁶ Петров, П. (1975). Съдбоноси векове за българската народност. С., Наука и изкуство, с. 71.

Косвено за многобройност на населението по българските земи свидетелстват и съобщенията за малкия размер на данъка, събиран от населението, описанията на Идриси на селища от българските земи, впечатленията на участниците в кръстоносните походи и други⁷.

За периода на Втората българска държава (1187 - 1396) изказванията на съвременниците са предимно за големината и богатствата на страната, но се споменава и за населението. Такива са описанието на България от 1308 г., направено от неизвестен доминикански монах, докладът на турския пълководец Лала Шахин за отбраната на София, свидетелствата на турския хронист Мехмед Нешри (XV в.) и други⁸.

Единственото свидетелство с числови данни е писмото до папа Урбан V (1362 - 1370) от 1366 година. Както е известно, през 1365 г. Видинското царство е окупирано от унгарски войски и започва насилствено покатоличване на населението. Въпросното писмо е изпратено от генерала на ордена на миноритите Марко де Витербо. В него се известява, че според сведенията на унгарския крал Людовик Велики и викария на Босна към края на 1365 г. са покатоличени чрез повторно кръщение 200 хил. души. Те съставлявали една трета от населението на царството⁹. Източникът на данните за общия брой на населението е неизвестен. Напълно е възможно това да са били някакви описи на населението, правени по това време и в други средновековни държави.

Блазиус Клайнер в своята „История на България“ от 1761 г. помества целия текст на писмото до папата. Една част от него е доста интересна: „Моят босненски викарий в Босна определил за тази област от кралството и на викарията осем подведомствени нему братя от нашия орден, които в разстояние на петдесет дни са покръстили повече от двеста хиляди души. И за да не би да се яви някакво съмнение за техния брой, по кралска заповед всички покръстени поименно са били вписани в официален списък. Както ни пишат, от [населението на] тази страна не е обърната дори една трета част”¹⁰. Този текст дава възможности и за други тълкувания.

От посоченото може да се заключи, че населението на Видинското царство към края на 1365 г. е било 600 хил. души.

В допълнение може да се цитира следният текст от „Хрониката на братята от ордена на миноритите в Босна и Унгария“ от Блазий де Залка: „... На мене ми бе съобщено със сълзи на очи, че ако не се увеличи броят на братята, онази гъсто населена

⁷ Петров, П., В. Гюзелев (1978). Христоматия по история на България. Том 1. Ранно Средновековие - VII - XII век. С., Наука и изкуство, с. 144, 426, 429 - 434.

⁸ Петров, П., В. Гюзелев (1978). Христоматия по история на България. Том 2. Същинско Средновековие - края на XII - XIV век. С., Наука и изкуство, с. 192 - 196, 224.

⁹ Гюзелев, В. (1979). България и римската църква (IX - XIV в.). В: България в света от древността до наши дни, т. 1. С., Наука и изкуство, с. 275 - 289.

¹⁰ Клайнер, Бл. (1977). История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г. Под редакцията на Иван Дуйчев и Карол Телбизов. С., БАН, с. 175.

България ще загине и службите на вярата ще бъдат пренебрегнати, и особено това се отнася до прочутия голям град Видин...»¹¹.

Това е, общо взето, писмената изворова база за определяне на броя на населението в средновековна България. От посоченото дотук се установява, че тя не е особено богата по отношение на числови данни.

2. Оценки за броя на населението

С определянето на броя на населението на България през Средновековието или за определени моменти от него в съвременните териториални граници и границите от съответната епоха са се занимавали редица автори. Техните разработки могат да се обособят в три групи: 1) определяне на броя на населението за целия разглеждан период; 2) определяне за отделни години; 3) по-обща изказвания за броя на населението или неговото определяне.

Към първата група могат да се причислят автори като Павел Стоев, Петър Петров, Димитър Аркадиев, Колин МакЕведи (С. McEvedy) и Ричард Джоунс (R. Jones) и други.

Към втората група автори спада Никола Кондов.

Към третата група могат да бъдат отнесени Стефан Бобчев, Борис Урланис, Васил Гюзелев, Йордан Андреев, Петър Ангелов, Джосия Ръсел (Josiah C. Russell), Норман Паундс (Norman J. G. Pounds) и много други.

Обсъждането ще бъде направено в обратен ред.

Един от първите опити да се определи населението на България през Средновековието е мнението на Стефан Бобчев (1853 - 1940) в книгата „История на българският народ“, излязла през 1881 година. Той пише: „Има силни доказателства, че Стара България е била гъсто населена. В отделното княжество на царя Срацимира Видински в 1365 г. третата част е била повече от 200 000. Кое то ще каже, че само Видинската държава на Срацимира е имала повече от половин милион население”¹².

Борис Ц. Урланис (1906 - 1981) в книгата си „Растежът на населението в Европа” приема, че гъстотата на населението на Българското царство около 1000 г. е 9 - 10 души на 1 км², но съображенията му са от общ характер¹³. Тук трябва да се има предвид, че сегашните български земи или по-голямата част от тях винаги са съставлявали ядрото на българската държава - до края на X в. т.нар. „вътрешна област”. От нея българските

¹¹ Латински извори за българската история (2001). Том V. Унгарски латиноезични извори, част I. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов”, с. 185.

¹² Бобчев, Ст. (1881). История на българският народ. Пловдив, Изд. Книжарница на Хр. Данов, с. 150.

¹³ Урланис, Б. С. (1941). Цит. съч., с. 77.

владетели са набирали основната част от войските си¹⁴. Логично е да се предположи, че тя е била по-гъсто населена от останалите части на страната. В сводната таблица за Европа Урланис дава, както много други автори, оценки за населението общо за балканските страни (вкл. Румъния) от 1000 до 1930 година¹⁵.

Васил Гюзелев приема, че броят на българската народност към 1366 г. е около 2.5 млн. души. За определяне на това число той използва данните за броя на населението на Видинското царство¹⁶.

Йордан Андреев (1939 - 2008) в книгата си „Всекидневието на българите през XII - XIV век” изказва възгледите си за броя на населението в средновековна България¹⁷. Той посочва, че липсват конкретни свидетелства, с помощта на които да пресметнем числеността на българите през Средновековието. Дава и различни примери, че българският народ е многоброен. Наред с други факти той коментира и въпроса за броя на населението на Видинското царство през втората половина на XIV век. Въз основа на неговата численост - 600 хил. души, стига до обобщението, че в тогавашните граници на българската държава са живеели 2 - 2.5 млн. души.

¹⁴ Венедиков, Ив. (1979). Цит. съч., с. 13 - 96.

¹⁵ Урланис, Б. С. (1941). Цит. съч., с. 414 - 415.

¹⁶ Гюзелев, В. (1981б). Средновековна България (история, държава, църква, народност и култура). В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., Народна просвета, с. 9 - 29.

¹⁷ Андреев, Й. (1992). Всекидневието на българите през XII - XIV век. С., Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, с. 24 - 29.

Петър Ангелов смята, че населението е около 2 млн. души, от които не повече от 10% са в градовете¹⁸.

Галина Грозданова в дисертацията си „Населението на Южна България VI - IX в. (по археологически данни)” не дава числени оценки за броя на това население. Изследването е ценно с това, че се обобщават процесите, които предизвикват промени в броя на населението и неговите структури (предимно етнически и религиозни), както и в мрежата на населените места през тази епоха¹⁹.

Джосиа Ръсел (J. C. Russell) (1900 – неизв.) в много свои произведения разработва темата за броя на населението на Балканите през тази епоха. Едно от най-важните от тях е „Късноантично и средновековно население”²⁰. За съжаление, неговите оценки се отнасят като цяло за Балканите и в някои случаи се отделя само Гърция. В посоченото съчинение той оценява броя на славяните, които се преселват на Балканите. Според него те са 1 млн. души.

Тези оценки в различна степен се използват и в разработките на много съвременни западноевропейски и американски автори. Характерното за тях е, че обикновено те дават обща оценка за населението на Балканите, като в техния обхват понякога включват и Румъния.

Норман Паундс (N. J. G. Pounds) (1912 - 2006) публикува някои откъслечни данни в книгата си „Историческа география на Европа”, първата част на която обхваща периода от 450 г. пр.Хр. до 1330 г. сл.Хр.²¹.

За периода 600 - 800 г. (Charlemagne - епохата на Карл Велики) той посочва оценката на Ръсел за броя на населението на Балканите - 3 млн. души, а само за Гърция и Южните Балкани смята, че е 2 млн. души. За 1100 г. отбелязва, че за повечето славянски земи няма база за оценка, а само за населението на Балканите предполага, че е над 3 млн. души. За периода 1300 - 1330 г. също посочва, че няма данни, но предполага, че в резултат на войните гъстотата на населението е спаднала до 5 души на 1 км², а може би дори до 2 - 3 души на 1 км². Според него в някои райони - долината на Сръбска Морава, Рашка, Косово-Метохия, Софийския басейн, долината на Марица,

¹⁸ Ангелов, П. (2003). Всекидневие и стопански живот в средновековна България. В кн.: История на българите, том I. От древността до края на XVI век. С., Знание, с. 417 - 429.

¹⁹ Грозданова, Г. (2011). Населението на Южна България VI - IX в. (по археологически данни). Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор”. С., СУ „Св. Климент Охридски”, Исторически ф-т, Кат. Археология.

²⁰ Russell, J. C. (1958). Late Ancient and Medieval Population. Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol. 48, No. 3, pp. 1 - 152.

²¹ Pounds, N. J. G. (1973). An historical geography of Europe 450B.C.-A.D.1330. New York, Cambridge University Press.

равнините на Македония до Солун - гъстотата на населението е 15 - 25 души на 1 км² (колкото в Централна Европа)²².

В различни сайтове в интернет се появяват и оценки от други автори. В сайта „Светът днес“ е публикувана статия със заглавие „Колко е населението на България през 1315 - 1320 г.“ от 14.01.2013 година. След излагане на различни факти и предположения авторът Манол Глишев стига до извода, че към 1315 г. българското царство (125 хил. км²) има население 2 640 хил. души²³. Това прави по 21 души на 1 км² гъстота.

Никола Кондов дава оценки за броя на населението на трите български държави - Търновското царство, Видинското царство и Кравунската област (Добруджанското деспотство) в края на XIV век. Те са поместени в статията „За броя на населението в България към края на XIV в.“, публикувана през 1968 година²⁴. За своите оценки авторът използва 8 опорни точки. Най-важната от тях е свързана със запазените данни за населението на две села - Каменица и Радоливо, в данъчните описи на някои атонски манастири от XIV и края на XIX век. Темпът на растеж на населението в двете села е приет за основа и за нарастване на населението на цялата територия на България. Изчисленията са направени при три варианта на темпа на растеж между XIV и XIX век - 200, 230 и 250%. Съответно е определен броят на селското, градското и общото население както по споменатите части, така и общо за цялата българска територия. Авторът стига до извода, че общият брой на населението по първия вариант на темпа на растеж е 1 840 хил., по втория - 1 600 хил., а по третия - 1 470 хил. души. Съответната гъстота на населението на единица площ (115 хил. км²) е: 16; 13.9; 12.8 души на 1 км². При тази гъстота в границите на Санстефанска България (160 хил. км²) авторът определя население от 2 050 хил. до 2 550 хил. души. За съвременната територия на България (111 хил. км²) населението съответно е: 1 420 хил.; 1 540 хил. и 1 780 хил. души.

Към тази постановка трябва да се отправят няколко принципни възражения. Най-важните от тях са: 1) използвани са данни за две села, които в съответния исторически период и сега (ако още съществуват) са извън териториалните граници на българската държава; 2) демографските проблеми на по-далечните епохи не могат да се решават по данните само на две села; 3) за дълги исторически периоди най-променлив е броят на населението в отделните населени места; 4) не се отчитат последиците от

²² Pounds, N. J. G. (1973). *Opt. Cit.*, pp. 183 - 184, 244 - 245, 336.

²³ Глишев, М. (2013). Колко е населението на България през 1315 - 1320 г. Светът днес, 14.01.2013. <http://theworldtodaybg.tumblr.com/post/40516068670/1315-1320>.

²⁴ Кондов, Н. (1968). За броя на населението в България към края на XIV в. Исторически преглед, кн. 5, с. 65 - 69.

Руско-турската война (1877 - 1878) - има големи миграционни потоци на мюсюлманско население към останалата част на Османската империя и съответно на християнско население към новоосвободените български земи; по такъв начин броят на населението в Княжество България към 31.12.1880 г. не е най-подходящ за опорна точка на оценката; 5) проверката на приемливостта на получения брой на населението с данните от първите описи на домакинствата в Османската империя от края на XV в. не са подходящи, защото не се отчитат промените в този брой в резултат на османското нашествие на Балканския полуостров. Въпреки всичко това е една възможна хипотеза за броя на населението по онова време.

Павел Стоев в съчинението си „Електронно пътешествие из нашата история” (публикувано през 1969 г.) е направил опит за определяне на броя на населението по българските земи от края на VII до края на XIX век²⁵. Териториалният обхват е различен - в държавните граници от съответната епоха и в етническите граници. Населението е оценявано към края на вековете, към времето на царуване на отделни владетели и към някои други по-характерни исторически моменти. През целия разглеждан период населението е дадено като непрекъснато увеличаващо се по брой и гъстота на единица площ. В смисъла на казаното тази хипотеза не е напълно приемлива. Определената гъстота на населението е изключително ниска - от 1.70 души на 1 км² в края на VII в. до 7.12 на 1 км² в края на XIV век. Върху сравнима територия (111 хил. км²) се получава, че населението е съответно 189 и 790 хил. души.

Още тук възниква въпросът за жалонните моменти, от които се тръгва, за да се интерполира броят на населението. В случая е избрано времето, когато на българския престол управлява хан Крум (803 - 814). По някои сведения броят на войските, които той събира, за да отблъсне нападението на византийския император Никифор I, е 50 хил. души. Това число се използва за определяне на общия брой на населението. Авторът П. Стоев залага числото 200 хил., като го отнася към средата на VII век. Другият жалонен момент е броят на населението на Княжество България към 1.01.1888 година. Първото число вероятно подценява действителния брой на населението, а вторият жалонен момент не отразява последиците от Руско-турската война (1877 – 1878). Известно е, че първите български владетели през Средновековието разчитат при бърза мобилизация на т.нар. „вътрешна област”, която заобикаля столичния град (тогава Плиска) и се разпростира на радиус от около 100 километра. От това следва, че населението на страната е далеч по-многобройно от 200 хил. души. Резултатът щеше да

²⁵ Стоев, П. (1969). Електронно пътешествие из нашата история. Някои данни за историческото минало на България, получени чрез икономически модел на развитие. Младеч, бр. 1, с. 12 - 17.

е различен, ако за първоначалния брой на населението беше заложено друго, по-голямо число.

Въпреки посочените недостатъци разработката на П. Стоев е иновативна в няколко отношения. За първи път се прави оценка на населението за толкова дълъг период от време в миналото при практически много оскъдни сведения. За първи път се прави и оценка на икономическото развитие в миналото (тема, която е много популярна напоследък в света) на българските земи по това време. За първи път за целта се прилагат статистико-математически модели, параметрите на които се изчисляват чрез използването на електронноизчислителна техника. Оценка му, приведени към съвременните териториални граници (111 хил. км²), са поместени в табл. 3.

Петър Петров помества своята разработка в книгата „Етнография на България”, излязла през 1980 г.²⁶, в която прави опит за определяне на броя на населението в днешните граници на България от края на I до края на XIX век. Авторът разделя развитието на населението на три фази: предславянска - до края на V в., славянска - VI - VII в., и българска - от края на VII в. насам.

Определянето на броя на населението е направено при предположението, че той се изменя по експоненциален закон (с постоянен темп на растеж или намаление). Темповете на изменение са получени по различни начини - по отношение на темповете на растеж на населението в България от 1500 до 1938 г., по отношение на темповете на растеж на населението в Европа и други. Като начална база за всички изчисления служи броят на населението в България при преброяването в края на 1900 година.

Според изчисленията на автора броят на населението през първата фаза намалява от 248 хил. души в края на I в. до 172 хил. души в края на V век. През втората фаза населението се увеличава от 543 хил. в края на VI в. до 610 хил. души в края на VII век. През третата фаза броят на населението се увеличава от 677 хил. души в края на VIII в. до 1 081 хил. души в края на XIV век.

В резултат на османското нашествие населението намалява. Според автора до края на XIV в. загубите възлизат на 269 хил. души, или на 24.7%. През XV в. загубите се увеличават и достигат 415 хил. души, или 28.0% от общия брой на населението.

Авторът оценява и етническите съотношения. Той изчислява, че в общия брой на населението в края на VI в. (543 хил.) броят на славяните е 390 хил., или 71.8%, а на предславянското население (траки, мизи, фриги) - 153 хил., или 28.2%. За VI в. той посочва в състава на общото население и около 12 хил. прабългари, или 1.9%.

²⁶ Петров, П. (1980). Основни периоди и закономерности в демографските промени на населението в НРБългария. В кн.: Етнография на България, том I. С., БАН, с. 252 - 258.

Последното е отражение на вече остарялото виждане, че прабългарите са били малобройни. Самият П. Петров в друга своя разработка определя броя им на 250 - 300 хил. души²⁷.

При определяне на броя на населението чрез използване на формално-математически методи от изключително значение са жалонните периоди. В случая авторът приема за такива 600 г. и 1400 година. Той използва постоянни средногодишни темпове на прираста, макар и съобразени с тези за населението в Европа. Няма реални доказателства, че размерът на тези темпове е точно като използваните. Това е просто една от многото възможни хипотези.

Този подход крие редица опасности, тъй като е приложен към един голям исторически период. Трудно е да се приеме, че през това време броят на населението непрекъснато е нараствал с постоянен темп на прираста. Съществуващите исторически факти не потвърждават това. Определената гъстота на населението е много малка. При максималния брой на населението в края на XIV в. тя не достига и 10 души на 1 км².

Колин МакЕведи (1930 - 2005) и Ричард Джоунс създават фундаменталното си произведение „Атлас на историята на световното население”, излязло през 1978 година. В него са направени оценки за броя на населението от праисторията до наши дни за всички държави и територии по света по техния обхват и състояние към момента на издаването му - 1978 година. Отделните страни са групирани по географско-исторически райони на съответния континент. България е посочена в района на Балканите и фигурира под номер 14d. Самите автори отбелязват, че сведенията им за броя на населението на Балканите са доста оскъдни, тъй като античните автори не посочват почти нищо. За вековете, през които има нашествие на варвари (Dark Ages - „тъмните години”), и Средновековието практически няма сведения по този въпрос. Оценките им за античността се основават на разработките на Белох, а за Средновековието - на Ръсел²⁸. Заслугата на двамата автори е, че съобразно техните виждания са разпределили съответните общи оценки за броя на населението на Балканите по отделните страни - Югославия, Албания, Гърция, България и Европейска Турция. Тези оценки за населението на България през Средновековието могат да се видят в табл. 3.

Димитър Аркадиев (авторът на тези редове) прави два пъти оценки за броя на населението. Първата е в статията „Населението на България през средновековието (VII - XIV в.)”, публикувана през 1986 г., а втората - в „Изменения в броя на населението и

²⁷ Петров, П. (1981). Образуване на българската държава. С., Наука и изкуство, с. 162.

²⁸ McEvedy, C., R. Jones (1978). Atlas of the World Population History. New York, Penguin Books, pp. 110 - 114.

на домакинствата (семействата) по българските земи” - през 1988 година^{29,30}.

Оценката за броя на населението в първата статия произтича от някои по-обща съображения, свързани с обсъжданата епоха. По-важни са следните опорни точки за оценката. Първата от тях се отнася за броя на славянските племена, населяващи днешните български земи и други части на Балканския полуостров. Получава се, че всяко славянско племе заема средно около 10 хил. км² със средна гъстота 10 души на км². Оттук следва, че общият брой на населението в края на VI в. е 1.1 млн. души.

Втората по-важна опорна точка са данните за броя на населението на Видинското царство в средата на XIV в., който възлиза на 600 хил. души.

Третата опорна точка е съотношението между населението на трите български държави в средата на XIV век. За целта е определена площта на всяка от тях въз основа на картата, поместена в многотомната „История на България”³¹. Според картата територията на Видинското царство е 20 хил. км², на Търновското - 85 хил. км², и на Добруджанското деспотство (Кравунската област) - 19 хил. км². Общата площ на трите български държави е 124 хил. км².

Тъй като не е известно съотношението в гъстотата на населението между трите държави (едва ли тя е еднаква), са привлечени данни от по-късна епоха. Това се прави при предположението, че след успокояване на обстановката през първите векове на османското владичество тези съотношения ще бъдат почти същите. Използвани са данни, публикувани във връзка с работата на Цариградската конференция от 1876 г. за решаване на българския въпрос. Данните за населението се отнасят за 1875 година. Те са коментирани и анализирани от Анастас Тотев (1906 - 2000)³². Привлечени са и данни за броя на населението от източните окръзи на Сърбия по същото време, влизащи в обхвата на Видинското царство към средата на XIV век.

В крайна сметка се установява, че населението на територията на Видинското царство към 1875 г. е 950 хил. - 1 млн. души. В съвременните граници на България населението към 1875 г. според Ан. Тотев е 4 380 хил. души. То превишава населението на Видинското царство 4 - 4.5 пъти. Към 1365 г. това прави $(0.6 \times 4 - 4.5) = 2.4 - 2.7$ млн., или средно 2.55 млн. души. Към 1875 г. на територията на Търновското царство

²⁹ Аркадиев, Д. (1986). Населението на България през Средновековието (VII - XIV в.). Население, кн. 2, с. 3 - 11.

³⁰ Аркадиев, Д. (1988). Изменения в броя на населението и на домакинствата (семействата) по българските земи. Население, кн. 4, с. 41 - 57.

³¹ История на България (1982). Том 3, Втора българска държава. С., БАН, с. 350.

³² Тотев, Ан. (1982). Ценен документ за историческата етническа демография на Балканския полуостров. Исторически преглед, кн. 5, с. 105 - 113.

към средата на XIV в., живеят приблизително 3 530 хил. души, а на Добруджанското деспотство - 420 хил. души.

След преизчисляване се получава, че Търновското царство към 1365 г. има население 2.1 млн., а Добруджанското деспотство - 0.25 млн. души. Общо трите български феодални държави имат население 2.55 млн. души. Гъстотата на населението съответно е 23 души на 1 км², за Търновското царство - 25, за Видинското - 30, за Добруджанското деспотство - 13, и общо за трите феодални държави - около 21 души на 1 км². Подобна е оценката за гъстотата на населението на М. Глишев.

Тук изчисленията са направени според броя, определен от Ан. Тотев, тъй като в първичните документи е даден само броят на мъжете. Той смята, че това всъщност е броят на мъжете на 15 и повече години. Ако неговото предположение не е вярно, общият брой на населението е преувеличен. Това трябва да се има предвид при получените резултати и тяхното тълкуване. Според мен този брой ще бъде уточняван с постъпването на нови данни. Това правя в следващата си студия³³.

Третата опорна точка е свързана с определяне на броя на населението в годините между 700 и 1365 и тъй като няма други сведения, той е моделиран съобразно броя на годините с войни, епидемии, природни бедствия, глад и други подобни събития, оказващи най-голямо влияние върху този брой. Първичната информация за тези събития е взета от „Кратка история на България”³⁴.

³³ Аркадиев, Д. (1988). Цит. съч.

³⁴ Фол, Ал., В. Гюзелев, Н. Генчев, К. Косев, Ил. Димитров, Ан. Пантев, М. Лалков, К. Петров, Л. Огнянов (1983). Кратка история на България. Второ прераб. и доп. изд. С., Наука и изкуство.

Обобщените резултати за годините с посочените събития са поместени в табл. 1.

**1. Брой години с войни, нашествия, епидемии,
природни бедствия и други събития, свързани с
българската история между 681 и 1400 година**

№	Период	Години - бр.
1	681 - 700	2
2	701 - 750	6
3	751 - 800	24
4	801 - 850	13
5	851 - 900	6
6	901 - 950	15
7	951 - 1000	18
8	1001 - 1050	11
9	1051 - 1100	20
10	1101 - 1150	4
11	1150 - 1200	7
12	1201 - 1250	14
13	1251 - 1300	14
14	1301 - 1350	9
15	1351 - 1400	25
Общо	x	188

В следващата си студия разширявам историческия период за оценка на населението, подобрявам оценките за неговия брой въз основа на нови източници на данни, правя оценка и на броя на домакинствата³⁵.

Жалонните моменти и тук са два. Първият се отнася до определяне на броя на населението и домакинствата по българските земи след трайното заселване на славяните на Балканския полуостров в края на VI и началото на VII век. Вторият е същият както при предходния случай - данните за броя на населението на Видинското царство към средата на XIV век.

За първия жалонен момент като основа служат преди всичко археологическите данни за славянските селища. Според тези проучвания селището е било единственият тип поселение. Те са се намирили на малко разстояние едно от друго - 3 - 4 километра.

³⁵ Аркадиев, Д. (1988). Цит. съч.

Единственият тип жилище е била полуземлянката. В едно селище е имало от 10 до 20 жилища с големи дворове^{36,37}.

В следващите векове освен в села населението е живяло в градища и градове. При това в площта на помещенията не се забелязват съществени различия в сравнение с тези от по-ранния период³⁸.

От тази информация може да се определи приблизителният брой на селищата. Като се използват съотношенията между посочените вече показатели, се установява, че на едно селище са се падали от 8 до 14 км² площ, или средно по 11 км². При обща площ 111 хил. км² това прави от 8 до 14 хил. селища, или средно около 10 хил. селища.

Вероятно броят на селищата е по-близък до долната граница, тъй като част от територията на страната е била незаселена - високопланински масиви, гористи и други непригодни за живеене местности. Същевременно разстоянията между някои селища са били и по-малки - от няколко метра до 1 - 2 километра. Освен това по Черноморското крайбрежие и на юг от Стара планина са съществували и градски селища. Пропорционално на броя на населението те вероятно са се равнявали на няколко хиляди от обикновените селища, за които стана дума.

Числото 10 000 селища не е невъзможно. По данните на „Книга на страшния съд“ (Domesday Book) в средновековна Англия през 1086 г. са регистрирани 13 418 населени места³⁹. Това прави по около 10 км² на едно селище. При това положение за съвременната територия на България се получават повече от 11 000 населени места.

Както отбелязва Й. Андреев, все пак градовете са били относително постоянна величина, но селата са били малки и не са надхвърляли стотина жители, най-често обитаващи 20 - 30 къщи. Много често около по-големите села възниквали по-малки. Същевременно в резултат на войни, епидемии (мор), изтощаване на земята, природни бедствия и други причини много от селата били изоставяни и възниквали на ново място⁴⁰.

По-нататък е необходимо да се определи броят на живеещите в едно жилище. За целта са използвани археологическите данни за размера на жилищата в селището в местността Джеджови лозя край с. Попина, Силистренско. Размерите са определени за 55 жилища⁴¹. Тези жилища бяха разпределени в шест групи в зависимост от размера на жилищната площ. Броят на групите и ширината на интервала при отделните групи бяха

³⁶ Въжарова, Ж. (1965). Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI - XI век. С., БАН, с. 115.

³⁷ Въжарова, Ж. (1974). Селища и некрополи (края на VI - XI в.). - Археология, кн. 3, с. 9 - 27.

³⁸ Въжарова, Ж. (1974). Цит. съч.

³⁹ King, Victoria (2001). The Domesday Book. History Magazine, October/November 2001 issue.

⁴⁰ Андреев, Й. (1992). Цит. съч., с. 28.

⁴¹ Въжарова, Ж. (1965). Цит. съч., с. 12 - 88.

определени по известната формула на Х. Стерджес⁴². Най-малкото жилище се оказва с площ 4.84 м², а най-голямото - с площ 16.34 м². Средната площ е 10.31 м². Разпределението на жилищата е близо до Гаус-Лапласовото разпределение. Резултатите от групировката на жилищата са поместени в табл. 2, а графичното им изображение може да се види на фиг. 1.

**2. Жилища в славянското селище в местността
Джеджови лозя - с. Попина, Силистренско, по площ и
по брой на живеещите лица (VI - XI век)**

Площ - м ²	Жилища - бр.	Лица - бр.	
		I вариант	II вариант
4 - 6	3	2 - 3	3 - 4
6 - 8	10	3 - 4	4 - 5
8 - 10	11	4 - 5	5 - 6
10 - 12	16	5 - 6	6 - 7
12 - 14	9	6 - 7	7 - 8
14 - 16+	6	7 - 8+	8 - 9+
Общо	55	x	x

Средна площ 10.31 м²

Стандартно отклонение 2.76 м²

Коефициент на вариация 27.2 %

Коефициент на асиметрия ... (-0.031)

Коефициент на ексцеса (-0.795)

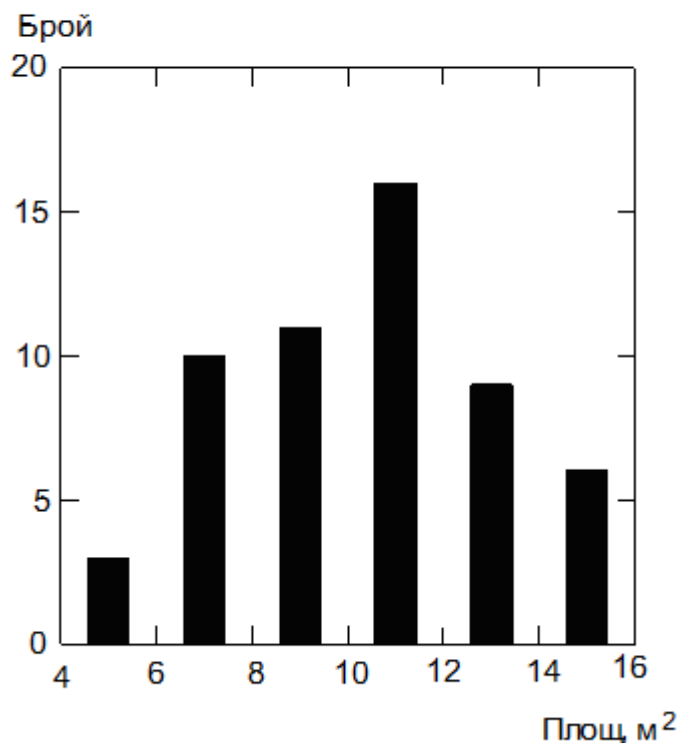
Среден брой на живеещите лица:

I вариант 5.15

II вариант 6.18.

⁴² Гатев, К. (1980). Въведение в общата теория на статистиката. С., Наука и изкуство, с. 71.

Фиг. 1. Разпределение на жилищата в славянското селище в местността Джеджови лозя - с. Попина, Силистренско, по площ (VI - XI век)

Тъй като няма други преки данни, за размера на домакинството може да се съди по размера на жилището. Съществуват сведения, че по това време белезите на териториалната община и на индивидуалното малко семейство вече се различават⁴³.

Приема се, че в най-малкото жилище са живеели най-малко двама души. При това положение пропорцията между останалия брой на членовете на домакинството към числото 2 е същата както границите на интервалите на отделните групи по размера на жилището към границите на първия интервал. Тази интересна закономерност прави правдоподобно направеното предположение. Според него средният брой на живелите в едно жилище е 5.15. Същевременно най-малкото жилище не е с площ 4 м², а с 4.84 м². Следователно посоченият среден брой би трябвало да се увеличи с пропорцията $4.84 : 4 = 1.2$. Тогава средният брой на обитавалите едно жилище е: $5.15 \times 1.2 = 6.18$. Същият среден брой се получава, ако се приеме втори вариант - предположение, че в най-малкото жилище са живеели трима души. Това води до заключението, че средният брой на обитавалите едно жилище (съответно средният брой на членовете на домакинството) е не по-малък от 6. Резултатите са поместени също в табл. 2.

⁴³ Въжарова, Ж. (1965). Цит. съч., с. 185.

Изследваните жилища се отнасят към VI - XI в., като са очертани два по-големи периода: първи - VI - VII в., и втори - до XI век⁴⁴. Средната площ на жилищата е почти еднаква и през двата периода и затова горните резултати не се променят.

При положение, че в едно селище е имало от 10 до 20 жилища, то броят на населението в него се е движел от 60 до 120 души.

Тъй като все пак интервалът от 10 до 20 жилища е сравнително твърде широк, необходимо е да се намери по-точно число. От данните за селищата, съществували в края на VI в.⁴⁵, може да се определи, че средният брой на жилищата в едно селище е 13 (по-точно медианният брой). Броят на случаите е малък - само 6, а две от селищата имат по едно жилище. Това навежда на мисълта, че броят на жилищата в едно селище е възможно да е бил по-голям. Затова числото 13 трябва да се възприема като минимален вариант. В такъв случай броят на обитавалите едно селище е около 80 души.

Въз основа на тези предположения може да се направи опит за оценка на броя на населението по българските земи в края на VI век.

В зависимост от възприетия брой на селищата се получава население от 640 до 1 120 хил. души, или средно 800 хил. души. Гъстотата на населението е от 6 до 10, или средно 7 души на 1 км². Това означава, че грешката при определянето достига до $\pm 30\%$.

Проверка на тези предположения е възможно да се направи и чрез някои други съществуващи данни. Известно е, че славянските и германските племена са се намирали приблизително на еднаква степен на социално-икономическо развитие. Известен е броят на някои германски племена. При преминаването на африканския бряг племето на вандалите е наброявало 80 хил. души⁴⁶. Според съобщението на Цезар племената узипери и тенктери са наброявали общо 180 хил. души, или средно на племе се получава по 90 хил. души. Приблизително броят на едно славянско племе се е движел около тези числа. Седемте славянски племена и северите са обитавали около 90 хил. км² площ (вкл. и във Влашката равнина). На племе са се падали около 11 хил. км², където средно могат да се разположат 1 000 селища. Получава се среден брой на едно племе 80 хил. души при гъстота на населението 7 души на 1 км².

Около 600 г. населението на Германия се оценява на 3 - 4 млн. души, или 6 - 8 души на 1 км² гъстота⁴⁷. В началото на VII в. населението на Англия според археологически данни и църковната история от Бед Преподобния (Bede The Venerable)

⁴⁴ Въжарова, Ж. (1965). Цит. съч., с. 156 - 159.

⁴⁵ Въжарова, Ж. (1974). Цит. съч.

⁴⁶ Heather, Peter (2005). *The Fall of the Roman Empire: A New History*. London, Macmillan, p. 512.

⁴⁷ Козлов, В. И. (1969). Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. Москва, Наука, с. 240 - 241.

(673 - 735) е наброявало около 800 хил. души при гъстота 6 души на 1 км², като се има предвид, че значителна част от територията ѝ е била много рядко населена⁴⁸.

Посочените данни водят до извода, че броят на населението по българските земи към края на VI в. е бил около 800 хил. души при гъстота 7 души на 1 км².

По такъв начин към момента на образуването на българската държава (681 г.) и малко по-късно вероятно населението се е увеличило до 1 млн. души. Това увеличение идва от естествения прираст, продължаващото преселване на славяни на юг от Дунав и преселването на част от прабългарите по днешните български земи.

Тук се изкушавам да направя предположение относно съотношенията между основните етнически компоненти - славяни, местно население (траки и др.), прабългари, от които през следващите векове се формира единният български народ и с чувството за тази принадлежност продължава да съществува и до днес независимо от историческите превратности.

Разсъжденията в тази посока биха могли да бъдат следните. За да се наложи като национален един език, неговите носители трябва да са достатъчно многобройни. Така че славяните вероятно са достигали до половината от общото население (40 - 50%). За да се предадат достатъчно точно различни традиции, съществуващи и до днес, названия на населени места, местности, реки, планини и други обекти от страна на завареното от славяните местно население, то също трябва да е достатъчно многобройно (25 - 30%). Също така, за да се наложат държавнотворческото начало и управленските традиции, донесени от прабългарите, а и тяхното самоназвание, те също трябва да имат достатъчна численост (15 - 20%). За последните два компонента свидетелства и съвременният антропологичен състав на населението в България, където преобладават расовите типове, принадлежащи към средиземноморската раса.

След създаването на Първата българска държава (681 - 1018) също се забелязва растеж на населението⁴⁹.

Вече беше направена оценка за населението към 1365 година. Съгласно мненията и на други автори броят на населението към средата на XIV в. се е движел в границите 2 - 2.5 млн., или средно 2.2 млн. души при гъстота 20 души на 1 км².

Тези числа изглеждат приемливи, тъй като според някои мнения развитието на стопанството по българските земи по това време е в състояние да изхранва сравнително многобройно население (Вачева, 2008)⁵⁰.

⁴⁸ Reinard, Marcel, André Armengaud, Jacques Dupaquier (1968). Histoire générale de la population mondiale. Paris, Montchrestien, p. 65.

⁴⁹ История на България (1981). Том 2. Първа българска държава. С., БАН, с. 262.

⁵⁰ Вачева, Ем. (2008). Стопанският живот на българите според западноевропейските извори (края на XII - XIV в.). Диалог, кн. 4, с. 63 - 125.

Оценките на населението, давани от отделни автори за повече години, са поместени в табл. 3.

3. Някои алтернативни методи за оценка на населението

Освен използваните начини за оценка на населението съществуват и други, описани в литературата.

Един от тях е прилаган от Дж. Ръсел⁵¹. При него се търси връзка между броя на населението в най-големия град (най-често столицата) и останалите градове, подредени (ранжирани) по големина, и това на цялата страна или район от нея. Някои данни показват, че в най-големия град (евентуално столицата) живее около 1.5% от населението на страната. Същото се прави и с площта, която заемат тези градове.

За целта Дж. Ръсел използва някои разработки в математическата теория за подобни връзки и при други случаи, най-добре обосновани от Джордж Зиф (G. K. Zipf) (1902 - 1950)⁵², а в по-ново време - обсъдени от Джоф Кирби (Geoff Kirby)⁵³.

Формулата, която се предлага, е:

$$n_r = \frac{C}{r}, \quad (1)$$

където:

n_r е населението на град r ;

r - ранг (номер) на града сред градовете на страната;

C - константа.

Ако се започне с ранг 1, константата ще е населението на най-големия град в страната, а по-нататък - на останалите градове.

⁵¹ Russell, J. C. (1958). Opt.cit., pp. 68 - 71.

⁵² Zipf, G. K. (1949). Human Behaviour and the Principles of Least Effort, Addison-Wesley.

⁵³ Kirby, Geoff (1985). Zipf's Law. UK Journal of Naval Science, Volume 10, No. 3, pp 180 - 185.

**3. Оценки за броя на населението в България (съвременна територия) през
Средновековието (VII - XIV в.) от някои автори**

Година	(Хиляди)				
	McEvedy, Jones, 1978	Стоев, 1969	Петров, 1980	Аркадиев, 1986	Аркадиев, 1988
600	500	543	...	800
700	...	189	610	1100	1000
800	(700)	219	677	1250	...
850	1300	...
900	...	248	745	1450	...
950	1500	...
1000	800	304	812	1600	1600
1050	1700	...
1100	(850)	380	879	1700	...
1150	2000	...
1200	(900)	491	946	2200	...
1250	2300	...
1300	1000	623	1013	2400	2000
1350	...	710	...	2550	2200
1400	(700)	790	1081	2000	1700

Тъй като формулата не дава добри резултати за Англия за 1377 г., Ръсел я преобразува по следния начин:

$$n_r = \frac{C \times \left(1 + \frac{\sqrt{n-1}}{10} \right)}{r} \quad (2)$$

За да включи и площта на градовете, той предлага следния преобразуван вид на формула (2):

$$n_r = \frac{C \times \left(1 + \frac{\sqrt{r-1}}{10} \right)}{r} \quad (3)$$

Тази формула дава в относително изражение населението на всеки следващ град от това на най-големия. Ако най-големият град (номер 1) се приеме за 100, то следващите ще бъдат: 2 - 57, 3 - 39, 4 - 30, 5 - 24, 6 - 20, 7 - 18 и т.н.

Основното предположение, което Ръсел прави, е: „Изглежда, че след това, ако броят на населението на градовете или дори сравними измервания като области, попадат в схемата на топ градовете, това може да се използва, за да се направи оценка на общия брой на населението”⁵⁴.

В по-ново време интересът към предложената хипотеза се запазва. и Рейко Хайаши (Reiko Hayashi) прави опит да я усъвършенства. Идеите си тя излага в статията „Дългосрочна история на населението на света - възстановяване по данни от градовете”⁵⁵.

Авторката подчертава, че исторически с най-голяма надеждност са данните за населението на градовете. Същевременно, когато то се определя по площта им в резултат на археологически разкопки, трябва да се внимава и да се следи за нови проучвания.

Формула (1) тук се представя по следния начин:

$$P_n = P_1 \times \frac{1}{n} = P_1 \times n^{-1}, \quad (4)$$

където:

P_1 е населението на най-големия град;

P_n - населението на n -тия най-голям град.

От практическото приложение се установява, че роля в посочената връзка играе и наклонът на разпределението на градовете. Това се отразява във формула (4) по следния начин:

$$P_n = P_1 \times n^{-a}, \quad (5)$$

където a е абсолютната стойност на наклона на разпределението (параметърът на линейната функция, с която се описва връзката между броя на населението в съответния град или населено място и неговия ранг).

От различни примери на приложение може да се предположи, че обобщените рангове като правило се използват не само за големите градове, но и за цели общности

⁵⁴ Russell, J. C. (1958). Opt.cit., p. 70.

⁵⁵ Hayashi, Reiko (2007). Long term world population history - A reconstruction from the urban evidence.- Jinkogaku Kenkyu (The Journal of Population Studies), vol. 41, pp. 23 - 49, Tokyo, Japan.

(райони). В този случай с помощта на формула (5) общото население може да бъде изразено, както следва:

$$P_T = \sum_{n=1}^N (P_1 \times n^{-a}) = P_1 \times \sum_{n=1}^N n^{-a}, \quad (6)$$

където:

P_T е общият брой на населението;

N - броят на общностите (районите).

Паоло Маланима (Paolo Malanima) използва за оценка на броя на населението две формули, първата от които е за определяне на експоненциален растеж, а втората е уравнението на логистичната функция⁵⁶.

Първата формула в неговото представяне има следния вид:

$$P_i = \frac{P_e}{(1+r)^n}, \quad (7)$$

където:

P_i е населението в началото на периода (неизвестното);

P_e - населението в края на периода (известното);

r - темпът на прираста (възможно повече от 0.002 или 0.003 на година);

n - броят на годините между P_e и P_i .

Втората формула се прилага за нагаждане на тренда в изменението на населението между две години. Тя има следния вид (в конкретното изследване):

$$P = \frac{P_{1300}}{1 + P_{1100} e^{-rt}}, \quad (8)$$

където:

P е населението за съответната година (неизвестното);

P_{1300} и P_{1100} - населението в годините в края и началото на периода (известното);

r - темпът на прираста за годината t ;

e - основа на натуралните логоритми (2.7182...).

С развитието на електронноизчислителната техника и програмното й осигуряване не са подминати и теми, свързани с установяване на броя на средновековното население. За целта в интернет се предлагат калкулатори за неговото

⁵⁶ Malanima, Paolo (2010). Energy and Population in Europe, The Medieval Growth (10th - 14th Centuries). Institute of Studies on Mediterranean Societies (ISSM), pp. 3 - 4.

изчисляване в различни варианти и подробности. Те се основават на статия на С. Джон Рос (S. J. Ross) със заглавие „Средновековната демография се прави лесно“⁵⁷.

По-нататък можем да пристъпим към изчисляване на населението и проверка на направените досега оценки.

За целта се нуждаем от населението на градовете и най-вече на най-големия град.

За съжаление, по темата за градовете има много публикации, част от които съдържат изключително много факти, но отсъства количественото им обобщаване. Ако има такова, то е преди всичко словесно.

Това личи в разработките на Павел Мурджев⁵⁸, Галина Грозданова⁵⁹ и много други.

Срещаме таблица с данни за ранновизантийските крепости у Венцислав Динчев⁶⁰. Там, наред с други данни, са включени размерите на защитената площ (в хектари), но тя обикновено не отразява цялата заселена площ. Подобно е положението при Димитър Овчаров за ранновизантийските и българските крепости⁶¹.

Както отбелязва Й. Андреев, за числеността на населението, обитавало българските градове, липсват всякакви конкретни данни и направените археологически проучвания в повечето случаи са частични и не обхващат цялата площ на градските селища. Той прави и оценка на населението на Търново и на Месемврия (Несебър) към средата на XIV век. Според него населението на Търново не е превишавало 15 хил. души, а на Месемврия - 5 хил. души⁶².

В книги на известния икономически историк Пол Вайрош (Paul Vairoch) (1930 - 1999) се съобщават оценки за броя на населението на някои български градове. Една от тези книги (в съавторство с Жан Бату и Пиер Шевр) е „Населението на европейските градове: 800 - 1850: базата данни и обобщен анализ на резултатите“⁶³, а втората - „Градове и икономическо развитие: от зората на историята до наши дни“⁶⁴.

⁵⁷ Ross, S. J. (1993 - 2013). Medieval Demographics Made Easy.

<http://www222.pair.com/sjohn/blueroom/demog.htm>.

⁵⁸ Murdzhev, Pavel (2008). The Medieval Town in Bulgaria, Thirteenth to Fourteenth Century. A PhD Dissertation, University of Florida. http://etd.fcla.edu/UF/UFE0024053/murdzhev_p.pdf.

⁵⁹ Грозданова, Г. (2011). Цит. съч.

⁶⁰ Динчев, В. (2006). Ранновизантийски крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia). Разкопки и проучвания, кн. XXXV, с. 81 - 88.

⁶¹ Овчаров, Д. (1982). Византийски и български крепости V - X век. С., БАН, 1982.

⁶² Андреев, Й. (1992). Цит. съч., с. 26 - 28.

⁶³ Vairoch, P., J. Batou, P. Chèvre (1988). La population des villes européennes: banque de données et analyse sommaire des résultats, 800 - 1850. Genève, Droz.

⁶⁴ Vairoch, P. (1991). Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present. Chicago, University of Chicago Press.

В първата книга се посочва, че населението на столицата Преслав по времето на цар Симеон е 30 хил. души⁶⁵. Тук се дават оценки на населението и на някои други български градове. Те са построени по специална методика⁶⁶. За обсъждания период 800 - 1400 г. оценките за броя на населението са поместени в табл. 4.

4. Средновековни български градове по оценки за броя на населението по години през периода 800 - 1400 година

Градове	(Хиляди)					
	800	900	1000	1200	1300	1400
Шумен*	15	...
Пловдив	20	20	20	18
Преслав	30	60	30	...	20	...
Русе	8	...
Силистра	5	...
Сливен	8	...
София	20	20
Варна	5	...
Велико Търново	20	35	35	...
Видин	6	...

* В оригинала е посочен като Коларовград - името на града от 1950 до 1965 година.
Източник: Vairoch, Batou, Chèvre, 1988, p. 13.

Във втората книга се коментират много важни факти от българската средновековна история, свързани преди всичко с развитието на градовете.

Специално се подчертвя развитието на урбанизационния растеж в България: „Но не можем да напуснем славянския свят и вековете, оценявани тук, без да говорим за урбанизационния цъфтеж на Балканите и в частност на България”.

По-нататък се проследява развитието на двете първи столици на Първата българска държава и се прави оценка на броя на населението им: „Създаването на Българското кралство или империя, както някои го наричат, предизвиква свеж изблик на урбанизационен растеж. В края на седми век новата столица Плиска е построена от нулата, следвайки класически и византийски модел. Около 800 г. този столичен град изглежда да е имал население от 30 до 40 хил. По-късно, в 893 г., при започването на царуването на Симеон, българският „Charlemagne” (Карл Велики), столицата на

⁶⁵ Vairoch, P., J. Batou, P. Chèvre (1988). *Op.cit.*, pp. 13, 94.

⁶⁶ Vairoch, P., J. Batou, P. Chèvre (1988). *Op.cit.*, pp. 287 - 300.

кралството се премества в Преслав, който бързо става много голям град. Около средата на десети век преславското население се оценява на 60 хил. Ако, както изглежда вероятно, това число е коректно, Преслав около 950 г. е бил най-големият град в немюсюлманска Европа, с изключение на Константинопол... ”.

Изводът, който се прави по отношение на градското население в България по това време, е следният: „Наред с Преслав и съществуващите други сравнително големи градски центрове България трябва да е била заедно с Италия най-урбанизираният район на християнска Европа”.

Следва и оценката за средновековна България и нейните столици: „Или да вземем историята на Търново или Преслав в България, два града, снишени под османско владичество, които са били в един период през Средновековието последователните столици на престижна страна”^{67,68}.

Тук възниква и въпросът колко са били градовете в България. В „Повести временных лет” се съобщава, че „Светослав надвил българите, превзел 80 техни крепости на Дунава...” (967 г.)⁶⁹. От този текст следва, че броят на градовете е бил не по-малък от 80, а вероятно по-голям.

Въз основа на посочените възможности можем да пристъпим към определяне на броя на населението по някои от предлаганите начини.

Най-лесно може да се направи проверка за съотношението на населението между трите български държави в средата на XIV век. Ранговете са: 1 - Търновско царство, 2 - Видинско царство, и 3 - Добруджанско деспотство. Тук (за разлика от повечето случаи) е известен броят на населението във втория район - Видинското царство. По формула (1) определяме по обратен ред, че районът с ранг 1 има население $(2 \times 600\,000) = 1\,200\,000$. Район 3 има население $(1\,200\,000 / 3) = 400\,000$. Общият брой на населението е равен на $(1\,200\,000 + 600\,000 + 400\,000) = 2\,200\,000$ души. Резултатът съвпада с приетата оценка за общия брой, макар че съотношението между трите български държави е малко по-различно.

Ако използваме данните на Ръсел, че в столицата (най-големия град) живее 1.5% от населението на държавата (района), ще получим резултатите, показани в табл. 5.

⁶⁷ Vaïroch, P. (1991). *Opt.cit.*, p. 123.

⁶⁸ Изкуших се да поместя по-голям цитиран текст, отколкото обичайно е прието, защото това е един от редките случаи, когато за нашата страна в чуждестранната историческа литература се дават добри оценки. Вероятно това се дължи на факта, че Пол Берош е роден в малка страна (Белгия) и завършва жизнения си път в подобна (Швейцария). Явно на него не му е присъщо високомерното отношение към България на авторите от големите западни страни.

⁶⁹ Петров, П., В. Гюзелев (1978). В. Христоматия по история на България. Том 1. Ранно средновековие - VII - XII век. С., Наука и изкуство, с. 248.

5. Оценка за броя на населението на България според броя на населението на столичния град при 1.5% от това за страната

Столици	Години	Население - хил.	
		градове	оценка за страната
Плиска	800	30 - 40	2000 - 2667
Преслав	900	60	4000
	1000	30	2000
Велико Търново	1200	35	2333
	1300	35	2333
	1350	15 - 25	1000 - 1667

Източник: Vaïroch, Batou, Chèvre, 1988, p. 13; Vaïroch, 1991, p. 123; Андреев, 1992, с. 26 - 28.

При този подход в повечето случаи се получава по-многобройно население, отколкото са направените оценки. Но всъщност няма никакво доказателство, че населението на най-големия град (столицата) представлява 1.5% от цялото население на страната.

Ако се приеме, че все пак има доближаване до истината, някои от тези числа биха могли да се тълкуват и като брой на населението в тогавашните граници на българската държава. Например към 800 г. населението да е било между 2 и 2.7 млн., а към 950 г. - съответно между 2 и 4 млн. души, и т.н. Но това е само една от възможните хипотези.

Ако се използва формула (1), респ. (4), и формула (2), за 80 града резултатите ще бъдат, посочените в табл. 6.

6. Оценки за броя на градското население на средновековна

България по формулите на Дж. К. Ръсел

(Хиляди)

Формули	Брой население на		
	най-големия град	градове с над 10 хил. жители	всички градове
(1)	15	44	74
	25	73	124
	30	88	149
	40	117	199
	60	176	298
(2)	15	49	97
	25	82	161
	30	98	193
	40	131	258
	60	197	386

Следващият въпрос се отнася до относителния дял на градското население, за да може да се установи общият му брой, тъй като практически за България не са на разположение данни за повечето градове.

Отговор на този въпрос се дава в няколко публикации, в които се правят подобни оценки.

П. Маланима определя 5.2% градско население в градовете с над 10 хил. души население общо за Балканите през 1300 г., за Италия - 18%, за Франция - 5.2%, за Европа (без Русия) - 5.4 %⁷⁰.

Мартен Боскер (Maarten Bosker), Елтио Буринг (Eltjo Buringh) и Ян ван Занден (Jan Luiten van Zanden) дават абсолютния брой и относителния дял на градското население в градовете с над 10 хил. жители от 800 до 1800 година през 100 години⁷¹. За съжаление, данните за България и Румъния са представени заедно, а има такива и за Балканите. За България и Румъния съответните относителни дялове по години са: 800 - 2.3%, 900 - 4.1%, 1000 - 4.4%, 1100 - 3.7%, 1200 - 4.9%, 1300 - 6.0%, 1400 - 5.3%. По

⁷⁰ Malanima, P. (2010). *Opt.cit.*, tab. 2.

⁷¹ Bosker, Maarten, Eltjo Buringh, and Jan Luiten van Zanden (2008). *From Baghdad to London: The dynamics of urban growth in Europe and the Arab world, 800 - 1800*. Utrecht University, Centre for Economic Policy Research, Discussion paper, vol. 6833, tab. 1, 2.

същество общият брой на населението е представен по МакЕведи и Джоунс. Посочените величини предизвикват съмнение за подценяване на действителния размер на отразената категория градско население. Все пак в отсъствието на по-добри оценки те са някаква база.

Тук са възможни много варианти при посочените условия.

Ако приемем, че относителният дял на градското население в градовете с над 10 хил. души е 5%, то за данните от табл. 6 ще се получи следното. По формула (1) броят на населението за страната е (хиляди): 880; 1 460; 1 760; 2 340; 3 520. По формула (2) съответно броят е (хиляди): 980; 1 640; 1 960; 2 620; 3 040. При съответния брой на населението в най-големия град може да се определи и този за страната като цяло.

При използването на различните калкулатори за определяне на средновековното население също не се получават полезни резултати, тъй като основните параметри, при които стават изчисленията - територия, гъстота на единица площ, възраст на царството - всъщност в повечето случаи са неизвестни.

Общият извод е, че обсъдените подходи в повечето случаи не дават приемливи оценки за населението на българските земи през тази епоха. Една от основните причини, която многократно беше отбелязвана, е практическото отсъствие на нужните сведения, за да могат да се приложат тези начини за оценка.

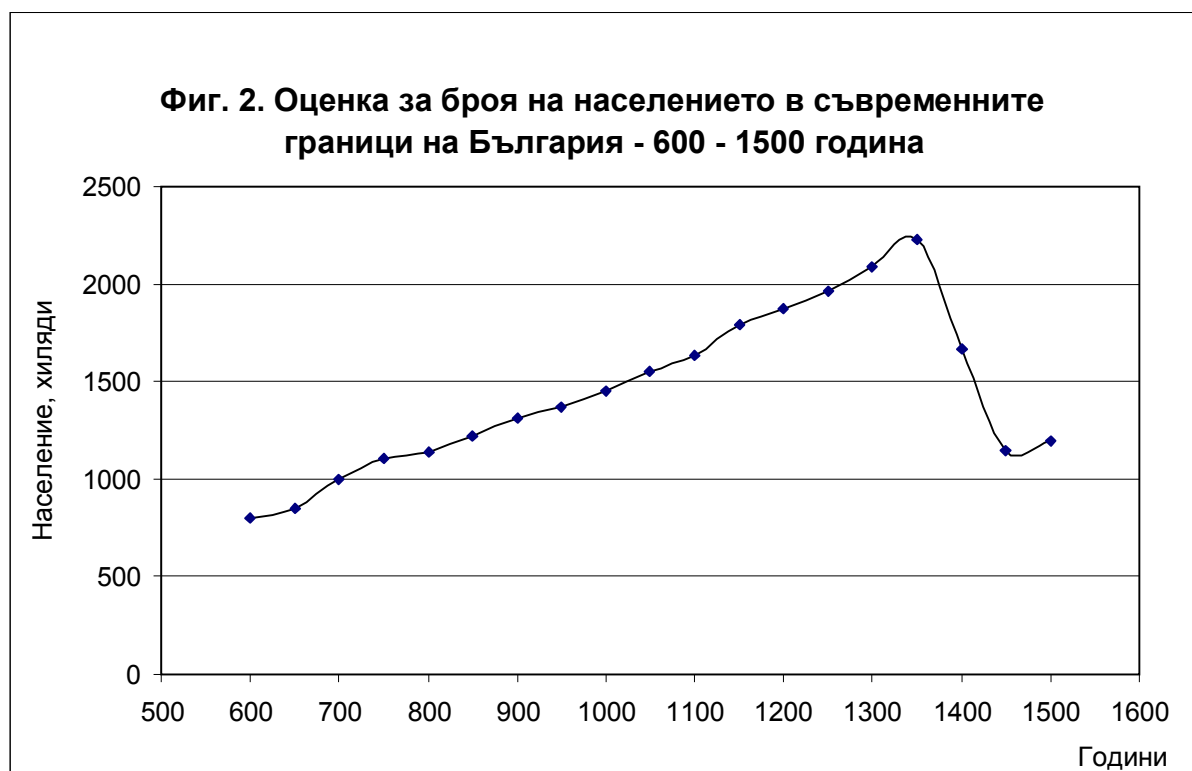
4. Предложение за броя на населението на средновековна България в съвременните граници

В заключение ще посоча оценките на броя на населението през жалонните моменти, използвайки средногодишния темп на растеж между тях: 700 г. - 1.0 млн., и 1350 г. - 2.2 млн. души. Растежът на населението между отделните петдесетилетия е коригиран в зависимост от броя на годините с войни, нашествия и други бедствия (табл. 1). Резултатите са поместени в табл. 7, а графичното им изображение може да се види на фиг. 2.

**7. Оценка за броя на населението през
Средновековието в съвременните граници на
България**

Години	Население	
	абсолютен брой - хил.	средногодишен темп на прираста - ‰
600	800	-
650	850	1.2
700	1000	3.3
750	1100	1.9
800	1140	0.7
850	1220	1.4
900	1315	1.5
950	1370	0.8
1000	1450	1.2
1050	1550	1.4
1100	1640	1.2
1150	1790	1.8
1200	1870	0.9
1250	1970	1.1
1300	2090	1.2
1350	2230	1.3
1400	1670	-5.9
1450	1150	-7.6

В крайна сметка се оказва, че от VII до средата на XIV в. на условната територия, върху която съществува днес българската държава, броят на населението се е увеличил от 0.8 млн. до 2.2 млн. души. Това прави близо три пъти увеличение (точно 2.75 пъти). Средногодишният темп на прираста е 1.4‰.

Този растеж би могъл да се сравни с растежа за отделни държави и територии, за които има сравнително достоверни данни за броя на тяхното население. Така например Англия, която е част от Обединеното кралство, има почти същата площ колкото съвременна България. Нейното население нараства от 0.8 млн. до 2.5 млн. души⁷², като увеличението е повече от три пъти (3.125). Средногодишният темп на прираста е 1.5%.

⁷² Broadberry, St., Br. M. S. Campbell, Bas van Leeuwen (2010). English Medieval Population: Reconciling Time Series and Cross Sectional Evidence. File: MedievalPopulation7, 27 July 2010. <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/academic/broadberry/wp/medievalpopulation7.pdf>.